

знімався довго й важко. Творчі суперечки нагнітали атмосферу так, що на майданчик викликали «швидку». Оператор Вадим Ілленко згадує фантастичну вимогливість режисера. Актриса, що грала Проню, ридала мало не щодня. «Він її часто доводив до сліз. Рита тікала за декорації виплакуватися. Він її шукав, знаходив, просив пробачення. І вона продовжувала працювати».

Олег Борисов після чергової суперечки з режисером зупинив процес зйомок: «Я зніматися більше не буду!» – і написав заяву про те, що він відмовляється від зйомок. Виник скандал. Знімальна група жила, як на вулкані. І мало хто здогадувався, що означає цей фільм для режисера. Йому, випускникові ВДІКу, талановитому учневі Ейзенштейна, потрібно було зробити все бездоганно, адже знімати давали дуже рідко.

Таїсія Литвиненко (Химка) згадувала, що Іванов знайшов своєрідний ритм фільму. Нині прима Львівського театру

ім. Марії Заньковецької, Таїсія Литвиненко тоді, в 61-му, відмовилася грати Проню. Гадала, що знімають проходну комедію, і вибрала роль служниці Химки. Ця другорядна роль стала для неї чи не найкращою в кіно. Фільм взагалі багатьох зробив зірками. А того, хто їх «запалив», навіть не похвалили. Глядачі штурмували кінозали, а критики визнали картину найгіршим фільмом 61-го року!

Іванова методично витісняли з кінематографа. Так і не знявши давно задуманих фільмів, він переніс два інфаркти і помер. А його комедія «За двома зайцями» 1999 року, через 40 літ після виходу в прокат, отримає Державну премію України ім. О. Довженка. Її удостоєні: Віктор Іванов (по смертно), Вадим Ілленко, Маргарита Криницька, Наталя Наум та Олег Борисов (по смертно). Комедія «За двома зайцями» продовжує смішити й тішити людей. На жаль, інші роботи Віктора Іванова залишилися поза увагою глядача.

Вадим Скуратівський

Комедія в трагедії історії

Кадр із фільму
«Світлий шлях».
Режисер Григорій
Александров.
«Мосфільм», 1940.

Кадр із фільму
«Трактористи».
Режисер
Іван Пир'єв.
«Мосфільм», Київська
кіностудія, 1939.

Комедія, вважали німецькі романтики, – це ніби інверсія трагедії, особлива, за своїм характером, її художня посестра. У великому художньому часі вони стоять десь поруч.

Сміх – першоматерія комедії, стихія, яка має водночас чітку морфологію і особливу свою історію в згаданому часі. Михайло Бахтін у своїй геніальній книзі про сміх Франсуа Рабле цілком погоджується з пропозицією-ідеєю Олександра Герцена про те, що не зайве було б «написати історію сміху». Ту свою «історію сміху» Бахтін написав у 1930-му, у кустанайському своєму засланні, себто в епоху, яку він пізніше, у приватній розмові, схарактеризував: все було, ніби перед апокаліпсисом...

Отож, радянський апокаліпсис 1930-х. Неймовірні гекатомби: статистика і досі не в змозі зібрати, у цехових її термінах, «великі числа» тих гекатомб.

Із дивовижною послідовністю після кожного терористичного гіперспазму в суспільстві, заблуканому на моторошних своїх тоталітарних манівцях, аж ритуально-обрядово з'являється та чи та радянська кінокомедія. Незрідка з дуже виразним українським акцентом.

1934-й. Рівно через рік, отже, після української селянської гекатомби, на чорноморських околицях її власне ук-

раїнської і кубанської географії з'являються «Веселые ребята» Григорія Александрова-Мормоненка. Перший кіновихід тогочасного радянського кіносміху. Знятий саме там, де за вимушеним визнанням тогочасної «Большой советской энциклопедии» (т. 30-й, підписаний до друку в липні 1936-го): мав місце «особливо сильний куркульський саботаж – на Кубані в 1932–1933»). Тепер уже не треба пояснювати-декодувати цей страшний евфемізм епохи... Одеські, київські актори, московська кінодебютантка Любов Орлова сміються, сміються у цьому фільмі: жодного кадру без посмішки. За кордоном, де картина мала шалений успіх, вона взагалі йде під назвою «Москва сміється».

А Москва сміється і далі. 1936-й. Щойно відбушував-відбурхав кількамільйонний так званий «кіровський потік». Океан крові, сліз, нервів, стресів – після загадкового вбивства пітерського сталінського тетрарха. І в грудні того 1936-го – прем'єра фільму «Цирк» того самого режисера. І сміху там знову – без кінця... Себто до самого щасливого кінця фільму.

1937-й. Іван Пир'єв, колись щонайвищого класу «рудий» клоун з театрального напівциркового дебюту Ейзенштей-

на, дебютує відтак як український кінорежисер. Перша частина його кінотрилогії – про щасливе українсько-колгоспне життя. «Багата наречена». Смішно, дуже смішно. Сценарії перших двох частин кінотрилогії написані Аркадієм Добровольським десь 1936-го року. Отже, біля свіжих могил недавньої відомої гекатомби.

1938-й. «Волга-Волга». Режисер Александров-Мормоненко (після вже нового моря крові і сліз) знімає фільм про велику російську ріку і її притоки. І про веселе там життя: на них і довкола них. Улюблена картина і товариша Сталіна, і всього його народу.

1939-й. Іван Александрович Пир'єв завершує вже другу частину своєї української кінотрилогії. «Трактористи». Кінознавець Юрій Ханютін, співавтор сценарію «Звичайного фашизму», написав у некролозі режисера, що той режисер створив особливий кінематографічний дивосвіт, де щасливі колгоспники співають і танцюють, а в антрактах б'ють світові рекорди аграрного характеру. Саме так.

1940-й. «Светлый путь». Режисер – той самий невтомний Александров-Мормоненко – збирався назвати свою картину щось на зразок «Нова Попелюшка», але головний кінооглядач країни Сталін запропонував іншу, наведену тут назву. Отож, світлий наш шлях 1930-их у супроводі того майстерного музично-концертного жанрового шестигранника. Що його учасники всіх цехів і штабів – режисери, сценаристи, актори, оператори, художники та ін., втворюючи ту «секстологію» (?) чи як її, вповні, по вінця сьорбнули того, чим угощають «перед апокаліпсисом». Пекельне його вариво.

Одного – і найталановитішого – зі сценаристів «Веселых ребят» Миколу Ердмана заарештували просто на знімальному майданчику. І – на Єнісей. Оператора Володимира Нільсена заарештовували ще раніше. А перший чоловік Орлової, скромний радянський службовець, давно вже не виходить із тюрми.

Танок смерті довкола «Цирку». Згаданий Нільсен уже приречений. «Як німець». Приречений і Соломон Міхелс, котрий співає там зі своєю подругою єврейську колискову негряті. Зрозуміло. Як єврей. Дістається і радянським «неграм», емігрантам із США.

Смерть беззастережно асистує і довоєнній пир'євській діалогії. Степана Шагайду розстрілюють. Сценариста Аркадія Добровольського вилучають не лише з титрів, а й із громадянського життя взагалі (20 років Колими і довкола неї). Веселі хлопці в «Трактористах» співають «Розпрягайте, хлопці, коні...». Український хоровий диригент, керівник капели бандуристів Дмитро Балацький, який ту пісню написав, давно вже в «казахстанських» таборах. Його дружина говорила авторові цих рядків: «А мені сказали, що чоловіка мого розстріляли». Хвала Богові, вижив. Бориса ж Андрєєва засудили до смертної кари через розстріл пізніше, 1942-го (підняв руку на генерала держбезпеки). Хвала Богові, теж вижив.

Автори музики до фільму, брати Покраси – питомі кияни. Старший їхній брат, автор славнозвісної маршової «От тайги до британских морей Красная армия всех сильней» помирає того року, коли вийшли «Трактористи». Але, хвала Богові, не на Колимі, а в Нью-Йорку, на еміграції. Головну героїню «Трактористів» сценаристи, вочевидь, назвали на честь нашого славетного поета – Мар'яна Бажан. Сестра славнозвісного поета – авторові цих рядків:

«Саме в рік появи картини в його квартирі рано-вранці пролунав телефонний дзвінок. Микола Платонович бере слухавку – і біліє як стіна. Кладе слухавку. Мати синові: «Миколо, ордер?» Син матері: «Орден» (Сталін нібито був у захопленні від «Трактористів»).

Як розуміти цей кінокомедійний сеанс 1930-х? Очевидно, що, рецензуючи його, належить диференціювати стратегію «продюсерів» того кіно – і поведінку стоп'ятимільйонної аудиторії того кіносеансу.

Зрозуміло, звичайно, що ті фільми – пряме бюрократичне похідне від замовлення кремлівського агітпропу. Так. Невипадково абсолютний тоді розпорядник радянського кіно Шум'яцький у розмові з «безробітним» на той час Ейзенштейном категорично: «Допоможіть Александрову вивезти „Веселых ребят“». Ейзенштейн каже: «Я не служу в асенізаційному обозі».

«Цирк» же за своєю гіпероптимістичною семантикою мав доповнити атмосферу казенного оптимізму, створену напередодні прийняття – «найдемократичнішої із будь-коли створених людством» – «бухарінської» конституції. Котра відразу, разом з катастрофою її автора, стала «сталінською»...

Українсько-колгоспна ж діалогія Пир'єва мала у своїх веселоощах притлумити національну і загальнолюдську пам'ять про українську катастрофу-1933. «Светлый путь» – то до краю, до давнього сюжету Сандрільйони-Попелюшки, ідеалізований метаморфоз міщаночки-селяночки у зразкову пролетарку. Зі зрозумілим пропуском усього реального драматизму, всієї трагедійності цього перетворення (якраз напередодні появи того фільму відбулося фактичне покріпачення робітничого класу, відтак адміністративно-бюрократично безпросвітно прикріпленого до місця роботи!).

Все так. Але ж півтора мільйонів кіноглядачів перебували у зовсім іншому вимірі своєї кінорецепції. Аніскільки не замислюючись над співвідношенням надвселого «семантики» тих фільмів і реального першозмісту реальної, аж торгурованої, дійсності, вони сміялися на тому кіносеансі – і тим психологічно рятувалися. Рекреація в умовах реакції. Абсолютної.

Звідси абсолютна ж репутація тієї «секстології» у масовій радянській свідомості, репутація, яка інерційно збереглася і в такій же свідомості пострадянській. Репутація, яку не змогли поруйнувати ні «відлигові» реформатори (Хрущов фільми Марлена Хуцієва лайав, але ж фільми Пир'єва просто-таки ненавидів), ані «перебудовні» ліберали-кінокоментатори.

Ситуативно – перед нами сюжет, отже чи не антропологічний. Поєднання жаху і смішного. Те, що проступає з безлічі відповідних синтез у безлічі ритуалів, нагромаджених обрядовістю ще першолюдства. Те, що по тому естетично-художньо найсильніше найпереконливіше оформив у світовій літературі великий українець Микола Гоголь. Який, серед іншого, ніби передчував те проти-поєднання. «Співвітчизники, страшно», – писав він незадовго до смерті...

Страшно – і справді смішно.

Що ж. У світовій історії бувають години, коли має місце повна «демобілізація» людства перед обличчям Зла, але разом з тим залишається – бодай почасти – родова сила сміху.

І от в історії кіно – теж.